

Мр Катарина
ДМИТРОВИЋ
археолог
Народни музеј Чачак

УДК: 903.739.2"637"(497.11)
069:739.2(497.11)

Торквеси из бронзаног доба из околине Чачка

Апстракт: рад се анализирају торквеси (поседна врста металних ојрлица) из бронзаног доба откривени на налазиштима чачанске реије. Карактеристике ових предмета омогућиле су ихово груписање у три основна типа. Специфичности израде упућују, слично наруквицама, на могућност постојања локалних радионица.

Кључне речи: Торквес, бронзано доба, типологија, локалне специфичности

Торквеси (torc, Halsringe) представљају посебан облик ојрлица израђених од једног комада метала, најчешће бронзе. Облици који се јављају код нас у основи следе развој торквеса у Средњој Европи, одакле је ова форма стигла у наше крајеве. Први торквеси се јављају у раном бронзаном добу, у оквиру моришке културе у Банату, што указује на тесне везе са истовременим средњоевропским културама. Током средњег бронзаног доба посебно су присутни у Западној Србији, где се издваја варијанта глатких декорисаних торквеса са увијеним крајевима. У исто време у Средњој Европи су прилично ретки, док се у масовну употребу враћају током касног бронзаног и раног гвозденог доба.¹

Од оснивања Народног музеја у Чачку 1952. године, започиње систематско истраживање археолошких локалитета, са посебном пажњом усмереном ка испитивању праисторијских тумула из бронзаног и гвозденог доба у којима је испитан велики број гробова са често богатим и разноврсним гробним инвентаром. Поред разноврсних керамичких форми, гробне прилоге су често чинили бронзани предмети, првенствено накит. Систематизовањем ове грађе могу се сагледати одређена правила њиховог развоја, међусобне везе, утицаји, распрострањеност, као и јаснија стилско-типолошка и хронолошка анализа.²

Из региона Чачка познато нам је 17 торквеса из бронзаног доба, од којих се 14 примерака чува у чачанском Музеју, а три у Народног музеју у Београду. Сви торквеси који су откривени археолошким ископавањима чинили су део гробног инвентара. Неколико примерака представљају случајне налазе, за које се са великом сигурношћу може претпоставити да припадају инвентару растурених гробова.

¹ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Stuttgart, 2010, 1-8.

² Металуршком производњом из млађих праисторијских периода најчешће се бавио др Раско Васић. Торквесима на Централном Балкану посветио је обимну монографију издату у оквиру едиције ПБФ: Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, Prähistorische Bronzefunde (PBF), Abteilung XI, Band 7, Stuttgart, 2010.

Чачански крај припада источној периферији Западне Србије и обухвата појас разграничења између две велике геоморфолошке целине-Шумадије и унутрашњих Динарида-раздвојене плодном долином Западне Мораве. Овакав географски положај којим се преко унутрашњих Динарида остваривала веза са пределима Западне Србије, источне Босне и реком Дрином, а преко плодне долине Западне Мораве најлакше комуницирало са моравско-вардарском трансверзалом, пружио је добре везе и потенцијал за развој култура бронзаног доба на овом подручју. Геоморфолошки, чачански крај се може поделити у три микрогеографске целине: с једне стране долина Западне Мораве са околним подбрђем, а с друге две планинске области-венац Каблара и Драгачево-растављене Овчарско-кабларском клисуром. На основу овако издвојених територијалних целинамогу се посматрати и обрађивати археолошка налазишта и налази и на тај начин створити јаснија слика о њиховој дистрибуцији, културним утицајима и трговачким путевима, као и одређеним обичајима.

Каталог:

1. Огрлица-торквес (Т.П/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Мађарско гробље у Котражи, случајни налаз из праисторијске хумке³

Пречник: 12,8 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са увијеним крајевима, без орнамента. Очувани су један цео и један фрагментован привесак од тање бронзане жице у облику спиралног диска.

Народни музеј Београд

Инв. др. 1749

2. Огрлица-торквес (Т.П/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Равнине у Јанчићима, случајни налаз из растурене хумке 4

Пречник: 14 cm

Торквес од дебље бронзане жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Површински слој је оштећен патином, тако да се не уочавају трагови орнаментике.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 53

³ Драга Гарашанин, *Каталоги метала I*, Београд, 1954, 69, Т. XLVII/7 (са цитираном литературом).

3. Огрлица-торквес (Т.Ш/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Ивково Брдо у Крстацу, хумка 3, гроб 1

Фрагментован торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева.

Површина оштећена горењем, те се не уочавају трагови орнаментике.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 652

4. Огрлица-торквес (Т.Ш/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 2⁴

Пречник: 12 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева. На средишњем делу очувана су два увојка од бронзане траке. Услед јаке корозије не уочава се орнамент.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1111

5. Огрлица-торквес (Т.Ш/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 10⁵

Пречник: 9,3 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, фрагментован и деформисан, са раскуцаним и увијеним крајевима.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1128

6. Огрлица-торквес (Т.Ш/4)

Бронза, ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, из насипа хумке 2⁶

Пречник: 14 cm

Деформисан торквес од дебље жице кружног пресека, оштећених крајева.

Услед наталожене корозије није могуће распознати орнамент.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1065

⁴ Лидија Никитовић, „Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару”, *ЗРМ ХХХХ*, Чачак, 1999, 8, Т. I/2.

⁵ Исто, 12, Т. II/6.

⁶ Исто, Т. III/7.

7. Огрлица-торквес (Т.IV/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Сува Чесма у Лучанима, случајни налаз са некрополе под хумакама⁷

Пречник: 7,5 cm

Фрагментован торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнамент је изведен урезаним краћим линијама распоређеним у метопе.

Народни музеј Београд

Инв. др. 4793

8. Огрлица-торквес (Т.IV/2)

Бронза, ливење

Локалитет: Ошљевац у Турици, гроб 1⁸

Пречник: 14,6 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима, (један крај је оштећен). Торквес је декорисан урезивањем. Услед наталожене корозије, спорадично се уочавају снопови урезаних линија смештених у метопе.

Народни музеј Чачак

Инв. др. А 1490

9. Огрлица-торквес (Т.IV/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Ивково брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3⁹

Пречник: 11,4 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са оштећеним крајевима. Због јаке корозије орнамент је једва уочљив. Распознају се снопови вертикално урезаних линија постављени на одређеном растојању.

Народни музеј Чачак

Инв. др. 668

10. Огрлица-торквес (Т.IV/4)

Бронза, ливење

Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз из некрополе под хумакама¹⁰

Пречник: 12,5 cm

⁷ Драга Гарашанин, *н. г.*, 14, Т. VI, 7.

⁸ Лидија Никитовић, „Праисторијска хумка у селу Турици и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева“, *ЗРHM XXIV*, Чачак, 1994, 32.

⁹ Lidija Nikitović, „Krstac-Ivkovo brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba“, u: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, Simpozijum održan u Čačku 2002 (ur. Nevenka Bojović, Miloje Vasić), Čačak 2003, T. V/7.

¹⁰ Драга Гарашанин, *н. г.*, 13, Т. VI/2; Лидија Никитовић, Растко Васић, „Гротница у Гучи-некропола под хумкама из бронзаног доба“, *ЗНМ XVIII-1*, Београд, 2005, 123, Т. 1/2.

Торквес од дебље жице кружног пресека, са раскуцаним и увијеним крајевима, благо деформисан, са слабо уочливом урезаном декорацијом.

Народни музеј Београд
Инв. бр. 7010

11. Огрлица-торквес (Т.V/1)

Бронза, ливење

Локалитет: Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 2¹¹

Пречник: 14 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнаментисан је урезивањем по систему метописких поља. Мотиви су симетрично распоређени од средине према крајевима, а састоје се од паралелних линија које се спирално завршавају, издужених равнокраких троуглова изведених тачкастим убодима и урезаних шрафираних троуглова.

Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 40

12. Огрлица-торквес (Т.V/2)

Бронза-ливење

Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 3, гроб 5¹²

Пречник: 13,8 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је у техници урезивања и пунктирања, али се орнамент само местимично распознаје. На централном делу постављене су три траке од по пет паралелних уреза, а даље следе коси зарези, вероватно у систему шрафираних троуглова. Низ тачкастих убода прати се средином спољашњег руба.

Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1077

13. Огрлица-торквес (Т.V/3)

Бронза, ливење

Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз из некрополе под хумкама¹³

Пречник: 12 cm

Торквес од дебље жице кружног пресека, са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је урезаним орнаментом симетрично распоређеним у метописким пољима. У централном делу налази се сноп паралелних линија, са обе стране оивичене са по две наспрамно постављене линије праћене тачкастим убодима чији се крајеви лучно завршавају. Даље следе, на одређеном растојању, снопови урезаних линија.

¹¹ Лидија Никитовић, Растко Васић, „Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка“, *ЗРМ XXXII*, Чачак, 2002, 25, Т. II/4.

¹² Лидија Никитовић, *н. г.*, *ЗРМ XXXIX*, 18, Т. IV/7.

¹³ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗНМ XVIII-1*, 125, Т. II/2.

Народни музеј Чачак
Инв. др. А 2

14. Огрлица-торквес (Т.V/4)

Бронза, ливење
Локалитет: Гротница у Гучи, случајни налаз са некрополе под хумкама¹⁴
Пречник: 12,5 cm
Торквес од дебље жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнамента је слабо видљива, а само местимично се разазнају снопови уреза и тачкасти уводи.
Народни музеј Чачак
Инв. др. А 3

15. Огрлица-торквес (Т.V/5)

Бронза, ливење
Локалитет: Равнине у Јанчићима, хумка 1, спашиште 1¹⁵
Пречник: 13,5 cm
Торквес од дебље жице са раскуцаним и увијеним крајевима, са страна облог пресека, док у централном делу постепено прелази у петострани пресек. Богато украшен густим вертикалним урезима, мотивима јелове гранчице, цик-цак линијама, уводима и полукружним урезима смештеним у метопе.
Народни музеј Чачак
Инв. др. А 32

16. Огрлица-торквес (Т.VI/1)

Бронза, ливење
Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 3¹⁶
Пречник: 9,7 cm
Торквес од тање жице кружног пресека са издигнутим крајевима савијеним у спиралне дискове.
Народни музеј Чачак
Инв. др. А 1116

17. Огрлица-торквес (Т.VI/2)

Бронза, ливење
Локалитет: Дубац у Јанчићима, хумка 1, гроб 9¹⁷
Пречник: 12,7 cm
Торквес од тање жице кружног пресека са издигнутим крајевима увијеним у

¹⁴ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗНМ XVIII-1, 125, Т. II/3.

¹⁵ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗРМ XXXII, 24, Т. I/1.

¹⁶ Лидија Никитовић, *н. г.*, ЗРМ XXXIX, 8, Т. I/7.

¹⁷ Исто, 11, Т. II/1.

спиралне дискове.
Народни музеј Чачак
Инв. бр. А 1122

* * *

На основу описаних карактеристика које се тичу облика и детаља израде, могу се одредити следећи типови овог накита:

ТИП I-Неукрашени торквеси кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима

Овом типу сигурно припада примерак из Котраже (кат. 1). Иако је раније датиран у рану фазу средње бронзе (Br A2-B1)¹⁸ у новијој литератури се сматра нешто млађим, те се опредељује у Br B или на почетак Br C1.¹⁹

Услед наталожене патине по површини торквеса, немогуће је утврдити постојање орнамента на примерцима са локалитета Ивково брдо у Крстацу, хумка 3, гроб 1 (кат. 3), Равнине у Јанчићима (кат. 2), Дубац у Јанчићима, хумка 1, гробови 2 и 10 (кат. 4 и 5) и из насипа хумке 2 (кат. 6).

2. ТИП II-Украшени торквеси кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима.

Типу II припадају примерци откривени на локалитетима Сува Чесма у Лучанима (кат. 7), Ошљевац у Турици, гроб 1 (кат. 8), Ивково Брдо у Крстацу, хумка 6, гроб 3 (кат. 9), Гротница у Гучи-три торквеса из растуриених хумки (кат. 10, 13, 14), Равнине у Јанчићима, хумка 1, спалиште 2 (кат. 11) и Дубац у Јанчићима, хумка 3, гроб 5 (кат. 12).

Из ове групе издваја се *торквес њетјостјраној ѡресека* на централном делу, откривен на спалишту 1 локалитета Равнине у Јанчићима (кат. 15), тако да би се овај примерак могао издвојити као **варијанта I типа II**. Врло је могуће да је петострани пресек начињен ради повећавања површине намењене за декорацију. Овај примерак се може сматрати нешто каснијом појавом у оквиру средњег бронзаног доба.²⁰

Међу орнаментисаним комадима аналогije налазимо на локалитетима Подриња, уз напомену да су торквеси из ове регије овалног пресека. Откривени су на локалитетима Шундиновача у Пађинама²¹ и Језеро у Рођевићима, хумка 2, гроб 4, оба декорисана комбинацијом различитих геометријских мотива и опредељена у Br C.²² Спирални мотив у украшавању торквеса налазимо на некрополи Пауље,

¹⁸ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, ЗРHM XXXII, 30.

¹⁹ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 15.

²⁰ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 27.

²¹ Милица Косорић, Душан Крстић, „Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеса Трновице-Пађине-Рођевићи”, ЗНМ XIII/1, Београд, 1988, 32, Т. 3, сл. 2а-б.

²² Исто, 42, Т.11, 1а-б.

хумка К, датиран у Br C-D²³, на некрополи Језеро, хумка 9, гроб 6 опредељен у Br D.²⁴ На Гласинцу Б. Човић их сматра локалном варијантом Источне Босне и на основу орнаментике их опредељује у фазу Ша, што одговара времену Br D.²⁵ Истог мишљења је и М. Гарашанин.²⁶ Торквес са спиралним орнаментом са спалишта 2 из Равнина нађен је заједно са отвореним наруквицама са проширеним крајевима (типичним за средње бронзано доба), што указује на њихову истовременост. Према мишљењу Р. Васића, торквеси из Равнина опредељују се у средину средње бронзе (Br B2-C1), док се порекло орнамента налази у Хајдусамсон-Апа стилу, посебно када је у питању мотив спирале, који представља један од омиљених елемената овог декоративног стила.²⁷ Торквесе из Гротнице, са нешто упрошћенијом орнаментиком, исти аутор сврстава у касније фазе средњег бронзаног доба.²⁸ Према стратиграфском положају гробова у оквиру хумке 1 у Дупцу, торквес из гроба 2 представљао би старији примерак од торквеса из гроба 10.

3. ТИП III-Торквеси од бронзане жице са издигнутим и спирално увијеним крајевима у облику дискова.

Из ове групе позната су нам два торквеса откривена у хумци 1 у Дупцу, гробови 3 и 9 (кат. 16 и 17). Аналогије налазимо у гробу 2 из хумке у Скакавцима код Косјерића. М. Зотовић овај налаз опредељује као дијадему и датује га у крај Br D и почетак На А1 по Рајнеке-у.²⁹ Фрагментован торквес овог типа познат је из Медошевца код Ниша. Према Р. Васићу, торквеси са издигнутим и спирално увијеним крајевима били су дуже времена у употреби у периоду бронзаног доба. Примерци из Дупца припадају средњем бронзаном добу (Br C1-C2), што потврђују и остали гробни прилози (хумка 1, гроб 9) типични за ово раздобље.³⁰

Закључак

У досадашњим истраживањима материјалне културе бронзаног доба у Србији изнете су претпоставке да се средњоевропски облици накита код нас јављају у већем

²³ Јагода Цанић-Тешановић, Рада Глигорић, *раисџоријска некропола ауље код Лознице*, каталог изложбе, Лозница, 2001, кат. бр.47.

²⁴ Милица Косорић, Душан Крстић, *н. г., ЗНМ XIII-1*, 49, Т.18, 1а-б.

²⁵ Borivoj Čović, „Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinackog područja”, *GZM n.s.* 35/36, Sarajevo, 1981, 115.

²⁶ Milutin Garašanin, „Zapadnosrpska varijanta vatsinske kulture”, у: *PJZ IV, Bronzano doba* (ur. A. Benac), Sarajevo, 1983, 747-748.

²⁷ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г., ЗНМ XXXII*, 29-31; Wolfgang David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámszon-Apa-Ighiel-Zajta*, Alba Iulia, 2002.

²⁸ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г., ЗНМ XVIII-1*, 135.

²⁹ Mihailo Zotović, *Arheološki i etni ki problem bronzanog i gvozdenog doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice-Beograd, 1985, 61-62, Т XIII, 4.

³⁰ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 20-21.

броју током развијене фазе средњег бронзаног доба (Br B2-C). Одређен број ових предмета представља импорт, док је један део настао у домаћим радионицама под поменутиим узорима и са одређеним локалним карактеристикама.³¹

Познато је да се у Средњој Европи глатки неукрашени торквеси јављају у рано бронзано доба. Током средњег бронзаног доба нестају из употребе, али се поново појављују током касног бронзаног доба, када су познати глатки, украшени и тордирани примерци. Могуће је претпоставити да се ова врста накита појавила на Централном Балкану, а тиме и у региону Чачка, са севера и то крајем раног или почетком ране фазе средњег бронзаног доба.³² Анализом издвојених типова торквеса из налазишта чачанске регије може се закључити да се најраније, током ране фазе или средине средњег бронзаног доба, појављују неукрашени торквеси са раскуцаним и увијеним крајевима, којима за сада припада једино примерак из Котраже. Интензивна употреба декорисаних торквеса са раскуцаним и увијеним крајевима, као и примерака од бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима, припада времену развијене и касне фазе средњег бронзаног доба. Торквес са петостраним пресеком у централном делу за сада представља јединствен примерак, као и редак тип од танке бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима и оба указују на значајан удео израде овог накита у домаћим радионицама. Потврђено је да торквеси са нешто упрошћенијом декорацијом остају у употреби и током каснијих фаза средњег бронзаног доба.

Украшавање торквеса највероватније представља локалну карактеристику инспирисану украшавањем истовремених наруквица. За разлику од наруквица, на торквесима је примећено комбиновање декоративних образаца изражено с много више слободе.³³ Ова декорација није уједначена, нити се могу одредити нека правила у организацији орнаменталних мотива, тако да сваки комад изражава независну комбинацију примењених решења.³⁴ Најчешће су примењивани троуглови, ридљи мехур, гирланде и полуовали често праћени пунктирањем и развојени метопским пољима од паралелних урезаних линија. Орнамент на описаним торквесима има корене у Хајдусамсон-Апа (Haјdúsámson-Apa) стилу у Мађарској и Румунији, тако да можемо закључити да су декорација и њене комбинације на бронзаном накиту из Западне Србије добрим делом настали под утицајима овог развијеног орнаменталног стила.³⁵ У овом смислу, најближе паралеле представљају торквеси са локалитета Равнине у Јанчићима (кат. др.11 и посебно кат. др.15).

У чачанском крају је до сада откривено 17 торквеса. Према дистрибуцији ових налаза може се уочити да већи број торквеса потиче из кабларских хумки (из Дупца шест и из Равнина три комада), док су преостали из других налазишта у Драгачеву. Занимљиво је да, за сада, не поседујемо ниједан примерак из западноморавске

³¹ Растко Васић, „Белешке о бронзаном добу у Србији”, *ЗРHM XXVII*, Чачак, 1997, 44-46.

³² Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 29-30.

³³ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 29.

³⁴ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 30; Wolfgang David, n.d.

³⁵ Лидија Никитовић, Растко Васић, *н. г.*, *ЗРHM XXXII*, 30.

долине. Ово нас наводи на закључак да су торквеси били један од омиљенијих комада накита становништва планинских делова чачанске регије, што свакако указује на одређене разлике међу становништвом овог подручја током бронзаног доба, односно на границе допирања различитих културних утицаја и трговачких веза, као и одређених обичаја. До истог закључка се долази и приликом анализирања бронзаних наруквица.³⁶ Искључива концентрација торквеса у планинским деловима чачанске регије (Драгачево и Каблар) упућује на то да су ове области биле изложеније средњоевропским утицајима који су се, највероватније, ширили преко Подриња. У прилог овој констатацији говори и значајан број налаза ове врсте накита на налазиштима ужичког краја, као и нешто каснији примерци откривени на налазиштима у Подрињу, али и на Гласинцу.³⁷

Сагледавајући број и врсте накита из бронзаног доба у чачанском крају, запажа се да торквеси чине релативно чест налаз. Осим неколицине торквеса који представљају случајни налаз, већина их потиче са археолошких ископавања, где су пронађени као прилог у спаљеним и скелетним гробовима. У скелетним гробовима су по правилу пронађени око врата покојника, што разјашњава начин њиховог коришћења. Према резултатима антрополошке анализе, које имамо једино за гробове на некрополи у Дупцу на Каблару, може се за сада само претпоставити да су торквесе носиле припаднице женског пола.

Посебну пажњу привлаче представе торквеса на бронзаноodobним антропоморфним фигуринама (налази из Кличевца, Дупљаје, Жутог Брда...). Хиперболизисане представе торквеса са јако истакнутим спирално увијеним крајевима вероватно указују да је овај тип накита ношен у посебним приликама и да је био резервисан само за истакнуте личности. С друге стране, могуће је и да су саме занатлије пренаглашавале спирално увијене крајеве у циљу повећавања богатства декорације. Стога се може сматрати да су у церемонијалне сврхе употребљавани торквеси увијених крајева великих димензија.³⁸ Врло занимљивим се чини приказ веома ретког типа торквеса од танке бронзане жице са спирално навијеним и издигнутим крајевима (тип III) на Кличевачком идолу, што указује да је овај тип заиста био у употреби на ширем простору.³⁹

На основу одређених детаља украшавања и појаве ретких типова торквеса код нас, могуће је претпоставити постојање металуршких центара у западним деловима Србије. Јединствена појава више различитих типова торквеса, али и других карактеристичних форми накита у западним (планинским) деловима чачанског краја у развијено бронзано доба, отвара занимљива питања о односима источног и западног дела ове регије на која ће будућа истраживања пружити прецизније одговоре.

³⁶ Катарина Дмитровић, „Наруквице бронзаног доба из региона Чачка”, *ЗРМ* XXXIX, Чачак, 2009, 24.

³⁷ Mihailo Zotović, n.d.; Милица Косорић, Душан Крстић, *н. г.*, *ЗНМ XIII/1*; Alojz Benac, Borivoj Cović, *Glasiac I*, Bronzano doba, Sarajevo, 1956.

³⁸ Rastko Vasić, *Halsringe im Zentralbalkan*, 50.

³⁹ Исто, 52.

Torcs from the Bronze Age from Cacak surrounding

Torcs represent special shape of necklaces made out of one piece of metal, usually bronze. The shapes which appear in our area basically follow development of torcs in Central Europe from where this form came to our regions. From Cacak region there are 17 torcs from the Bronze Age. All torcs were a part of grave inventory.

They can be divided into three types according to the characteristics of their manufacture and decorations:

- TYPE I-Torcs without decorations of circular in cross section with tapering ends forming hooks. An example from Kotraza belongs to this type, (cat.1) which in latest literature dates to Br B or the beginning of Br C1. Due to deposited corrosion on its surface it is not possible to determine existence of ornaments on several torcs (cat. 2-6).

- TYPE II Decorated torcs circular in cross section with tapering ends forming hooks (cat. 7-14). They are dated to the middle or later phases of Middle Bronze Age. Torc pentagonal in cross section in the central part, discovered on the site Ravnine in Jancici, fireplace 1 (cat. 15), can be taken out as variant I of the type II. This example can be considered as somewhat later example within the Middle Bronze Age.

- TYPE III-Torcs made of bronze wire with spirally wrapped and elevated ends (cat. 16 and 17) date to Br C1-C2.

The torc decoration represents local characteristic, probably inspired by the decoration on the bracelets from the same period. Unlike the bracelets, torcs had more decorative pattern combined with much more freedom. The ornament on described torcs has origin in Hajdusamson-Apa style in Hungary and Romania. According to certain decoration details and appearance of rare types of torcs in our area, it is possible to assume that metallurgic centers existed in the west part of Serbia.

Exclusive concentration of torcs in the tumuli of mountainous (western) parts of Cacak region certainly points at some local differences among inhabitants of the wider area during the Bronze Age.

Katarina DMITROVIC, M.A.

Les torques de l'âge du bronze des environs de Cacak

Les torques représentent une forme particulière de colliers exécutés à partir d'un morceau de métal, le plus souvent de bronze. Les formes qui apparaissent chez nous suivent essentiellement l'évolution des torques en Europe centrale, d'où cette forme arriva dans nos régions. Dans la région de Cacak, 17 torques de l'âge du bronze nous sont connues. Tous les torques représentaient une partie de l'inventaire sépucral.

D'après les caractéristiques de leur exécution et de leur décoration, ils peuvent se séparer en trois types :

1.TYPE I-Les torques sans ornements de coupe circulaire aux extrémités n'étant plus martelées et étant recourbées. À ce type appartient pour l'instant, sans aucun doute, l'exemplaire de Kotraza (cat. 1), qui dans la littérature plus récente date au Br B ou au début Br C1.

En raison de dépôt de patine à la surface des torques, il est impossible de déterminer l'existence d'ornement sur plusieurs exemplaires (cat. 2-6)

2.TYPE 2-Les torques ornements de coupe circulaire aux extrémités n'étant plus martelées et étant recourbées (cat. 7-14). Ils sont orientés à la phase moyenne et aux phases tardives de l'âge moyen du bronze. De ce groupe se détache le torque de coupe pentagonale à la partie centrale, découvert sur l'endroit d'incinération 1 à la localité de Ravnine à Jancici (cat. 15), de manière à ce que cet exemplaire puisse être mis en évidence comme variante I de type II. Cet exemplaire peut être considéré comme phénomène un peu plus tardif dans le cadre de l'âge moyen du bronze.

3.TYPE III-Les torques en fil de cuivre aux extrémités relevées et enroulées en spirale en forme de disques (cat. 16 et 17) et sont orientés au Br C1-C2.

L'ornementation des torques représente selon toute probabilité une caractéristique locale, inspirée par l'ornementation de bracelets coïncidents. À la différence des bracelets, sur les torques on remarque l'action de combiner des modèles décoratifs exprimée avec beaucoup plus de liberté. L'ornement sur les torques décrits a ses origines du style Hajdúsámson-Apa en Hongrie et en Roumanie. D'après les détails précis d'ornementation et l'apparition de types rares de torques chez nous, il est possible de supposer l'existence de centres métallurgiques justement dans les parties occidentales de la Serbie.

La concentration unique dans les tertres montagnardes des parties (occidentales) de la région de Cacak fait ressortir, selon tout vraisemblance, les différences locales parmi le peuple du territoire vaste pendant l'âge du bronze.

Katarina DMITROVIC, Mr

Т. II Тий I

1. Коїража-Маџарско іродље (ірема Михаїло Валїровић, 'Бронзане и бакрене сїарине из Срдије', Сїаринар 7, Београд, 1890;

2. Јанчићи-Равнине, из расїурене хумке 4 (орнаментї се не уочава услед најпаложене пайїине)

Т. III

Торквеси на којима није могуће дефинисати орнаментне збој најаложене њашине:

1. *Крсџац-Ивково Брдо, хумка 3, гр. 1;*
2. *Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 2 (према: А. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. I/2);*
3. *Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 10 (према: А. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. II/6);*
4. *Јанчићи-Дубац, из насипа хумке 2 (према: А. Никићовић, н.г., ЗРHM XXIX, Т. III/7)*

T. IV Туї II

1. Лучани-Сува Чесма (према: Д. Гарашанин, н.д., Т. VI/7)
2. Турица-Ошљевац (према: Л. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIV, 32)
3. Крстџац-Ивково Брдо, хумка 6, гр. 3 (према: Л. Nikitović, н.д., и: *Saхранјивање и бронзано i гвоздено доба*, Т. V/7)
4. Гуча, Гројница (према: Л. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗНМ XVIII-1, Т. I/2)

Т. V Тий II

1. Јанчићи-Равнине хумка 1, сјалишићје 2 (џрема: А. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗРHM XXXII, Т.II/4)
2. Јанчићи-Дубац, хумка 3, џр.5 (џрема: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIX, Т.IV/7)
3. Гуча, Гројница (џрема: А. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗНМ XVIII-1, Т.II/2)
4. Гуча, Гројница (џрема: А. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗНМ XVIII-1, Т.II/3);

Варијанџа I џиџа II

5. Јанчићи-Равнине хумка 1, сјалишићје 1 (џрема: А. Никићовић, Р. Васић, н.д., ЗРHM XXXII, Т.1/1)

T. VI Tuij III

1. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 3 (према: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIX, T.I/7)

2. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 9 (према: А. Никићовић, н.д., ЗРHM XXIX, T.II/1)

3. Јанчићи-Дубац, хумка 1, гр. 9